

Kennisoverdracht in de markt

Willem Bruil

Inleiding

Het succes van de Nederlandse landbouw wordt wel verklaard vanuit het hoge kennisniveau van de agrarische ondernemers. Het belangrijkste onderdeel van deze kennis is vanouds de technische, landbouwkundige vaardigheid van de boer. Maar in toenemende mate werden ook economische en juridische kennis een voorwaarde voor een succesvolle bedrijfsvoering. In dit opstel wil ik een indruk geven van de verspreiding van de juridische kennis in de praktijk. Daarbij zal de nadruk liggen op de vraag: hoe komt juridische kennis terecht bij bedrijven en organisaties?

Vooraf moet worden opgemerkt dat ik geen empirisch onderzoek heb verricht. Juristen doen dat overigens meestal niet, maar in dit geval zou dat wel als een gemis kunnen gelden. Het hiernavolgende heeft dan ook een nogal persoonlijk karakter. De observaties zijn gebaseerd op eigen ervaringen en hebben derhalve misschien geen algemene geldigheid.

De volgende opzet wordt gehanteerd: in de eerste plaats wordt een kort overzicht gegeven van het vakgebied van het agrarisch recht. Vervolgens zal worden nagegaan welke onderwerpen met name voor de praktijk van belang zijn. Daarna zal een overzicht worden gegeven van organisaties en personen die 'iets' met het agrarisch recht van doen hebben, met name in de sfeer van de rechtsontwikkeling en/of de kennisoverdracht. Meer expliciet wordt vervolgens ingegaan op de verschillende methoden voor kennisoverdracht die men in de praktijk tegenkomt. Ten slotte kunnen de financiële aspecten van het verhaal niet geheel onbehandeld blijven.

Het agrarisch recht

Agrarisch recht kan ruim worden omschreven als: het recht met betrekking tot de landbouw. Ook het begrip 'landbouw' kan men ruim nemen, zodat niet alleen de primaire landbouw (akkerbouw, veeteelt, melkveehouderij, tuinbouw en bosbouw) maar ook de toeleverende en verwerkende industrie alsmede de handel en dienstverlening ertoe gerekend kunnen worden. Door landbouw ruim te nemen, wordt ook het agrarisch recht veelomvattend. Agrarisch recht wordt – in tegenstelling tot en in aanvulling op de klassieke indeling van het recht in rechtsgebieden als privaatrecht en bestuursrecht – wel gekarakteriseerd als een

‘functioneel’ rechtsgebied, ofwel een rechtsgebied dat gericht is op een bepaalde maatschappelijke functie. In dit geval dus de landbouw. Deze functionele rechtsontwikkeling vertoont enkele kenmerken die ook voor de kennisoverdracht van belang zijn:

- Een sterke vervlechting van publiek- en privaatrecht. Dit brengt voor juristen een meer multidisciplinaire aanpak met zich mee. Men kan niet volstaan met een enkele bestuursrechtelijke benadering of een privaatrechtelijke.
- Een instrumenteel karakter van het recht. Rechtsvorming vindt vooral plaats via wetgeving en om beleidsdoeleinden te realiseren. Dit brengt een grote dynamiek met zich mee.

Vanouds regelden boeren zelf hun zaken. De overheid stond op afstand. Daar is momenteel geen sprake meer van: de landbouw ziet zich – evenals trouwens andere sectoren – geconfronteerd met een veelheid aan regelgeving. Stond daarbij aanvankelijk nog het belang van de boeren zelf voorop, zoals in de Ruilverkavelingwet (1924), de Bloembollenziektewet (1928), en de Pachtwet (1937), vanaf de jaren zestig kwamen er steeds meer regels die andere belangen dienden, maar wel van sterke invloed waren op de agrarische bedrijvigheid, zoals de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) en de Hinderwet (1981). Door de ontwikkeling van de landbouw (schaalvergroting, mechanisatie, intensivering) ontstonden problemen (ammoniak, mest) die ook weer via regelgeving moesten worden aangepakt. Ook van belang is dat de landbouw als een van de eerste sectoren op Europees niveau werd gereguleerd, niet alleen wat betreft de marktordening, maar ook door bijvoorbeeld veterinaire regelgeving.

Al met al is een omvangrijk en complex vakgebied ontstaan dat de volgende onderdelen bevat:

- Recht ten aanzien van personen, bedrijven en organisaties (rechtspersonen, samenwerkingsvormen, bedrijfsbeëindiging, erfrecht, coöperaties, pbo, etc.)
- Grondgebruiksrecht (pacht, erfpacht etc.)
- Ruimtelijke ordening en inrichting (waaronder landinrichting en reconstructie)
- Beheer landelijk gebied (natuur en landschap)
- Agrarisch milieurecht (mest, bestrijdingsmiddelen, milieuvergunning)
- Recht ten aanzien van planten, dieren en producten (ziektebestrijding, dierenwelzijn, kwekersrecht, handel, etc.)
- Marktordeningsrecht
- Agrarisch belastingrecht.

Aangezien recht en regelgeving door hun voornamelijk functionele karakter direct ingrijpen in de agrarische bedrijfsvoering, wordt de grote regeldichtheid door de rechtssubjecten als een belangrijk probleem ervaren. De toenemende

internationalisering, de toenemende gerichtheid op duurzaamheid en de voortschrijdende marktgerichtheid zorgen bovendien ook nog eens voor snelle en ingrijpende veranderingen in de regels. Er is dus veel te doen.

Gelukkig is (ook het) agrarisch recht niet uitsluitend instrumenteel van karakter. Het recht verschaft niet alleen regels, waaraan boeren zich moeten houden, maar geeft ook normen voor de overheid. Bevoegdheden van bestuursorganen worden begrensd door regelgeving. Bovendien biedt het recht ook mogelijkheden tot verweer tegen diezelfde overheid: inspraak, rechtsbescherming, schadevergoedingen. De agrarische sector is zich van dit aspect van het recht volkomen bewust. Er wordt vaak geprocedeerd. Er zijn gespecialiseerde advocaten en de rechtsbijstandverzekeringen lijken wel speciaal voor de landbouw in het leven geroepen.

Recht in de praktijk

Het spreekt vanzelf dat het recht op verschillende manieren beleefd kan worden. Wetenschappers zijn geneigd te kijken naar structuren en verbanden, boeren worden dagelijks geconfronteerd met detailregelgeving. Adviseurs van boeren zijn geneigd om op zoek te gaan naar de gaten in de regelingen. Het spelletje van de belastingadviseur is ook dat van de agrarische adviseur, soms zelfs door dezelfde persoon en meestal binnen dezelfde organisatie gespeeld. De eerste behoefte in de sector als het om recht gaat is: kennis omtrent de ontwikkelingsmogelijkheden. Er ligt vaak een concreet plan, bijvoorbeeld voor de uitbreiding van een bedrijf, dat op juridische belemmeringen stuit. Bijvoorbeeld: het bestemmingsplan staat de uitbreiding niet toe. De eerste vraag is dan: hoe kan het plan toch doorgang vinden? Het lijkt wel een tweede natuur van boeren en hun adviseurs om wegen te zoeken om iets toch te doen terwijl de regeling het niet toe staat. Ik noem een willekeurig voorbeeld: als het niet de bedoeling van de wetgever is om melkquotum zonder grond over te dragen wordt er naar mogelijkheden gezocht om dat toch te doen. In feite werd in het verleden steeds melkquota zonder grond overgedragen, door middel van een papieren eenmalige pacht bijvoorbeeld. Dat overdracht zonder grond nu ook wettelijk mogelijk is, heeft aan de praktijk dan ook niet veel veranderd. Dit voorbeeld maakt ook duidelijk dat als de wetgeving niet ontweken kan worden, alles op alles wordt gezet om de wetgeving aan te passen. Het meest duidelijke voorbeeld daarvan is misschien de Nederlandse ammoniakwetgeving. De Wet ammoniak en veehouderij is na verschillende wijzigingen zodanig uitgekleeft dat er nauwelijks nog een beperkende werking vanuit gaat. Dat de Europese wetgeving – zie IPPC (Integrated Pollution and Prevention Control) en Natura 2000 – niet zo gemakkelijk opzij te schuiven valt, maakt dat niet anders. In de sector is nieuwe regelgeving veelal onderwerp van kennisoverdracht.

Een tweede aandachtspunt voor de behoefte van de praktijk is de toekomst. Er is veel vraag naar een beeld van de regelgeving op termijn. Wat zal er met het melkquotum gebeuren? Worden de dierenwelzijnsregels nog aangescherpt? Gaat de Pachtwet fundamenteel herzien worden? Het zal duidelijk zijn, dat hier eigenlijk geen taak ligt voor de rechtswetenschap. De toekomst van regels wordt immers vooral door de politiek bepaald. Toch kan er ook vanuit het recht wel iets over de toekomst worden gezegd. Soms is dat zelfs iets positiefrechtelijks, namelijk waar wetgeving een enkele keer een horizonbepaling bevat, zoals de Meststoffenwet ten aanzien van het expireren van de dierrechten, hoewel ook erkend moet worden dat zelfs zo'n wettelijke bepaling niet steeds betekent dat het ook uitkomt. In andere situaties kan gewezen worden op regelgeving van hogere orde of rechtsbeginselen van zwaarder belang, die ook in de toekomst de ontwikkelingen van het recht zullen blijven bepalen of daar op zijn minst grenzen aan zullen stellen.



Protesterende boeren op de Grote Markt te Groningen (Collectie Veenkoloniaal Museum)

Het is mij opgevallen dat vanuit de praktijk – ook al zou men dat op het eerste gezicht niet denken – de behoefte groeit aan duiding van structuren en verbanden. Meestal is er wel een aansluiting te vinden bij de meer algemene behoefte aan achtergronden van recht en regelgeving. Er is dan, voorzover ik kan overzien, geen sprake van een grote kloof tussen wetenschap en praktijk, zij het dat de bedoelingen van de wetenschappers en de praktijkmensen verschillen. Het

kan natuurlijk zijn dat de beoefening van het agrarisch recht niet zo erg ‘wetenschappelijk’ is, of dat de agrarische sector een goede wetenschapstoepassing kent – en misschien zijn beide aannames wel een beetje waar – maar juist door het functionele karakter van het agrarisch recht kan het niet anders dan een nauwe band met de praktijk onderhouden. Een bezinning op het thema ‘wetenschap’ laat ik hier dan ook graag achterwege.

Het moet worden gezegd dat rechtsregels en juristen in de landbouwpraktijk niet erg populair zijn. Boeren hebben vanouds weinig op gehad met regels die hun van buitenaf opgelegd werden. Natuurlijk werden de in eigen kring als zinvol ervaren gewoonten en gedragsregels, meestal ongeschreven, wel in acht genomen. Ook het gewone burgerlijke recht werd uiteraard gebruikt (contractenrecht, erfrecht). Regelgeving wordt in de praktijk vaak als probleem ervaren en niet als het vastleggen van recht. Als men over ‘recht’ of ‘rechtvaardigheid’ spreekt, ontmoet men meestal geen weerstand, spreekt men over wetgeving of regelgeving dan lopen de gemoederen vaak hoog op. Deze weerstand tegen regelgeving mondt bij de overheid vaak uit in grote operaties die moeten leiden tot deregulering, afschaffen van administratieve lasten, opsporen van tegenstrijdige regels etc. Meestal leveren dit soort exercities praktisch gezien weinig op, maar men doet weer even iets aan die algemene weerstand tegen regelgeving. Illustratief in dit verband is de instelling van een ombudsman voor belachelijke regels door het Agrarisch Dagblad, enkele jaren geleden. Wekenlang werd opgeroepen om overbodige en tegenstrijdige regels te melden; de ombudsman zou er dan achteraan gaan. Dat leverde bar weinig op en na enkele weken werd de rubriek stilletjes opgeheven,

Dat neemt niet weg dat de weerstand tegen regelgeving in de praktijk niet vermindert. Waar komt die weerstand vandaan? In de eerste plaats is er altijd weerstand tegen rechtsregels voorzover zij de vrijheid van boeren inperken. Wil men een stal bouwen en het bestemmingsplan laat dat niet toe, dan is dat vervelend. Toch zullen er maar weinigen zijn die een regeling als het bestemmingsplan op zichzelf niet zinvol vinden en het bestemmingsplan zouden willen afschaffen. Daar hoeven wij dus niet al te lang bij stil te staan. In de tweede plaats wordt een maatschappelijk probleem, waarvoor regelgeving wordt gemaakt, door boeren niet altijd als probleem gezien. Zo zijn er nog steeds agrariërs die vraagtekens zetten bij de schadelijkheid van (teveel) mest. Ook daar hoeven wij niet te lang bij stil te staan. Als eenmaal een probleem breed gevoeld wordt, is men aan de beurt, ook al vindt men het zelf niet zo erg. In de derde plaats wordt de weerstand voor een belangrijk deel gevoed door vele vragen en vooroordelen over recht en regelgeving.

In contacten met boeren en boerenorganisaties roept dit bij mij de behoefte op om mijn discipline te verdedigen onder de titel “Naar rechtvaardige regels”. Ik doe dat dan aan de hand van een aantal herkenbare vragen en (voor)oordelen:

- Loopt Nederland voorop in Europa?
- Waarom veranderen regels zo vaak?
- Waarom is wetgeving zo ingewikkeld?
- Waarom kijken we niet meer naar doelen in plaats van naar middelen?
- Waarom worden boeren als criminelen behandeld?
- Heeft het wel zin om voorop te lopen?
- Is het zinvol om met constructies te werken?
- Je kunt toch niet van alles op de hoogte zijn?
- Zijn vogels belangrijker dan boeren?
- Waarom worden boeren niet als normale bedrijven behandeld?

Op al deze vragen valt een antwoord te geven, dat voor boeren meestal nogal verrassend is. Een enkele keer word ik uit de zaal verwijderd, maar meestal ontstaat er meer begrip voor recht en regelgeving. Er blijkt derhalve in de praktijk ook wel degelijk behoefte te bestaan aan meer verdiepende beschouwingen over het recht, zij het wellicht niet over de hele linie.

Intussen willen agrariërs dus graag op de hoogte zijn van juridische ontwikkelingen, met name wanneer er aan de sector nieuwe mogelijkheden worden geboden, voor bijvoorbeeld bedrijfsontwikkelingen, die voorheen niet openstonden. Men komt nogal eens boeren tegen die zelfs op wetswijzigingen vooruitlopen, uit speculatieve overwegingen. Men kan de indruk hebben dat agrariërs zeer goed op de hoogte zijn van rechtsregels, zeker ingeval deze voordelen kunnen opleveren.

Organisaties en personen; ontvangers

De volgende doelgroepen voor kennisoverdracht kunnen worden onderscheiden:

- *Boeren.* De kennisbehoefte is beslist aanwezig.
- *Overheid.* Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de Europese en landelijke overheden enerzijds en de lagere overheden anderzijds. Bij de Europese en landelijke overheid, met name het Ministerie van LNV en de pbo-organen is de specifieke kennis op het terrein van het agrarisch recht groot. Wel blijkt er soms behoefte aan meer algemene juridische kennis. Bij de lagere overheden (provincies, gemeenten, waterschappen) is de situatie anders: algemene juridische kennis is veelal wel aanwezig, maar specifieke agrarisch-rechtelijke kennis ontbreekt. Men ervaart dat echter meestal niet als een gemis, zodat het niet leidt tot een onderwijsvraag. Lagere overheden worden meestal van informatie voorzien door de hogere overheden en door elkaar (Vereniging Nederlandse Gemeenten, IPO)
- *Agrarische adviseurs.* De agrarische adviseurs (niet-juristen) zoals accountants,

adviesbureaus, makelaars, hebben behoefte aan specialistische en algemene juridische kennis. Die verwerft men via specifieke cursussen voor de eigen doelgroep, via algemene bijeenkomsten en via publicaties.

- *Juridische adviseurs.* Bij de juridische adviseurs (advocaten, notarissen, rechtsbijstandsverzekeraars, bedrijfsjuristen) is de algemene juridische kennis aanwezig. Veelal is er wel behoefte aan specialistische kennis, bijvoorbeeld over nieuwe wetgeving op het terrein van het agrarisch recht.
- *Agrarische organisaties.* Landbouworganisaties, zoals LTO-Nederland, hebben over het algemeen voldoende specifieke agrarisch-rechtelijke deskundigheid in huis, met name ook doordat organisaties als NCB en LTO-Noord over gelieerde en gespecialiseerde advocatenkantoren beschikken,
- *Agro-industrie en diensten.* Ook de (grotere) industriële bedrijven zoals melkfabrieken, veevoerfabrikanten en dienstverlenende bedrijven zoals banken beschikken in het algemeen over voldoende specifiek agrarisch-rechtelijke deskundigheid.
- *Groene organisaties.* Ook organisaties buiten de landbouw hebben met het agrarisch recht te maken, zeker als wij dat breed opvatten. Te denken valt aan organisaties als Staatsbosbeheer, Landschappen, WNF, jagers, Vogelbescherming etc. De aldaar aanwezige specifieke kennis is meestal niet van juridische aard.
- *Wetenschap.* Ook studenten hebben hier en daar behoefte aan wetenschappelijke vorming op het terrein van het agrarisch recht.

Methoden voor kennisoverdracht; distributeurs

Regulier (landbouw)onderwijs

Voor zover mij bekend wordt er in het landbouwonderwijs op middelbare en hogere agrarische scholen betrekkelijk weinig aandacht besteed aan recht. Ik krijg dit namelijk meestal te horen van landbouwingenieurs die permanente-educatie cursussen volgen. Op de website van Larenstein is er ook geen woord over te vinden. Op de Wageningen Universiteit wordt agrarisch recht evenmin onderwezen. Er is wel een leerstoelgroep Recht en Bestuur, maar die houdt zich, voor zover ik kan overzien, vooral bezig met rechtstheorie en met 'food law' als specialisme van agrarisch recht (prof.dr.mr. B.M.J. van der Meulen).

Juridisch onderwijs

Op twee universiteiten wordt in de juridische opleiding aandacht gevraagd voor agrarisch recht: in Groningen wordt een vak agrarisch recht aangeboden in de notariële studierichting, ook in Nijmegen is dat het geval (prof.dr.mr. G.M.F. Snijders). Andere universiteiten besteden soms enige aandacht aan agrarisch recht, bijvoorbeeld in het kader van een vak 'omgevingsrecht'.

Cursussen voor boeren

Zoals gezegd vindt de meeste (systematische) kennisoverdracht op het juridische vlak niet plaats in de richting van boeren. Boeren zijn vaak goed op de hoogte van recht en regelgeving door de berichtgeving in de algemene landbouwbladen en de nieuwsbrieven van hun adviseurs of leveranciers. Bovendien worden er, meestal in het kader van relatiebeheer, nogal eens avonden belegd over nieuwe regelgeving door de bedrijven. Zo was er in 2006 een veevoerbedrijf dat volle zalen wist te trekken met voorlichting over de nieuwe Meststoffenwet. Daar werd een aantal juridische voordrachten gehouden, maar natuurlijk werd er ook gemeld dat er een nieuw veevoer in productie was genomen waarmee boeren gunstig zouden uitkomen met de nieuwe gebruiksnormen. Zelf treed ik regelmatig voor boeren op, bij jaarvergaderingen, kringbijeenkomsten, etc, waarbij ik dan recente wetgeving behandel en ook aandacht besteed aan de bovengenoemde vragen en vooroordelen. Daarmee bereikt men echter slechts een beperkt deel van de boeren en men moet dan nog niet veel illusies hebben over het effect van zo'n avond.

Cursussen voor anderen

Voor adviseurs van boeren staan vele mogelijkheden open om kennis over agrarisch recht op te doen. Daarbij zijn de beroepsorganisaties actief. Soms is er een verplicht systeem van permanente educatie (zoals bij advocaten, notarissen, makelaars en rentmeesters). De landelijke makelaarsorganisaties (VBO, NVM) hebben eigen opleidingsinstituten, met daarbinnen een agrarisch-rechtelijke component. Door deze organisaties worden studiedagen aangeboden voor de eigen leden. Docenten komen meestal, maar niet altijd, van buiten de organisatie. Ook de rentmeesters hebben een eigen opleidingstraject, waarin agrarisch recht een onderdeel is. De notarissen hebben een specialistische vereniging, de Vereniging voor Agrarische Specialisten in het Notariaat (VASN) met een puntenstelsel, een basiscursus agrarisch recht en studiedagen over actualiteiten op dit terrein. De advocaten hebben een VARA (Vereniging Agrarisch Recht Advocaten), die voor haar leden bijeenkomsten organiseert. De VLB (Vereniging Landelijke Boekhoudbureaus) heeft ook een cursus Beginselen Agrarisch Recht voor de aangesloten accountants en bedrijfsadviseurs. Het Instituut voor Agrarisch Recht organiseert cursussen en congressen, waaronder een uitgebreide Basiscursus Agrarisch Recht en een jaarlijkse Actualiteitendag Agrarisch Recht.

Ook een enkele universiteit organiseert iets post-academisch over het agrarisch recht. Wageningen Business School verzorgt regelmatig meerdaagse cursussen voor bedrijfsadviseurs en ook de Rijksuniversiteit Groningen kent postacademische bijeenkomsten over agrarisch recht.

Verder zijn er ook congresbureaus actief in deze sector, veelal gelieerd aan uitgevers. Kluwer organiseert cursussen, meestal op fiscaalrechtelijk gebied, en

ook Reed Business doet het een en ander. Een enkele keer komt men ook wel andere organisaties tegen, zoals Euroforum e.d. Het spreekt vanzelf dat deze meer commerciële partijen in de hogere prijsklasse zitten.

Overheid – onderwijs, voorlichting

De overheid deed vroeger heel veel aan landbouwvoorlichting. De beroemde Dienst Landbouwvoorlichting is intussen al lang en breed geprivatiseerd en afficheert zich nu als een ‘full service adviesgroep’. Er is bij LNV nog wel een Directie Communicatie, maar dat is toch iets wezenlijk anders. De ontwikkelingen van het internet hebben het wel mogelijk gemaakt om veel informatie on-line beschikbaar te stellen. Via www.minlnv.nl en www.lnvloket.nl is zo veel informatie te vinden. Van een systematische ingang of behandeling is daarbij eigenlijk geen sprake, zodat men al over de nodige kennis moet beschikken om wegwijs te geraken. Bij VROM heeft men dat anders aangepakt: via www.infomil.nl staat systematische informatieverschaffing over het beleidsterrein milieu voorop. Daarbij worden vaak diepgravende beschouwingen ten beste gegeven, worden wetten met elkaar in verband gebracht en jurisprudentieoverzichten verschaft. Nadeel is wel dat de informatie soms nogal gouvernementeel van karakter is, en daardoor niet altijd objectief en correct. Een enkele keer verzorgt de overheid (LNV) via een cyclus van bijeenkomsten ook zelf voorlichting, vooral over nieuwe wetgeving. Dat is bijvoorbeeld gebeurd bij de introductie van het nieuwe Europese marktordeningsbeleid.

Tijdschriften en nieuwsbrieven

De Pacht, sinds 1982 *Agrarisch Recht* genaamd, was lang het enige wetenschappelijke tijdschrift dat artikelen over agrarisch recht publiceerde. Later kwam er ook in tijdschriften als *Bouwrecht*, *Milieu&Recht* en *Omgevingsrecht* aandacht voor dit rechtsgebied, maar dan natuurlijk vooral vanuit de aandachtsgebieden van deze tijdschriften (onroerend goed, milieu, ruimtelijke ordening). Ook in andere bladen, zoals het *Nederlands Juristenblad*, *Overheidsaansprakelijkheid*, *Tijdschrift voor Bestuursrecht* vinden we af en toe een artikel dat het agrarisch recht raakt. Buitenlandse tijdschriften over agrarisch recht zijn er ook, maar aangezien daar ‘in de markt’ geen belangstelling voor is, noem ik deze verder niet.

Als we naar de vaktijdschriften kijken – dat wil zeggen: de tijdschriften voor beroepsgroepen – dan is er een ruimere keus. Voor fiscalisten is er een *Land- en Tuinbouw Bulletin*. Voor grondeigenaren is er een *Landeigenaar*, makelaars hebben hun vakbladen, jagers lezen *De Jager* – de vereniging die dit uitgeeft heeft trouwens een uitvoerige juridische service – voor waterschappen is er *De Water*, enzovoorts. Al deze tijdschriften besteden in meer of mindere mate aandacht aan agrarisch recht. De onderwerpen zowel als de diepgang zijn afgestemd op het publiek. Dat betekent dat er veel aandacht is voor actuele onderwerpen, vaak

samenhangend met wetswijzigingen, en dat de artikelen betrekkelijk kort zijn. Deze tijdschriften worden veelal uitgegeven door uitgevers en bemand door min of meer onafhankelijke redacties.

Daarnaast zijn er ook nogal wat bedrijven die zogenaamde nieuwsbrieven uitgeven, per post of per email. In deze nieuwsbrieven wordt veelal informatie gegeven over juridische ontwikkelingen onder de toevoeging dat men zich voor exacte informatie en nader advies kan wenden tot het bedrijf. Deze vorm van communicatie treffen we aan bij veevoerb企业, accountantskantoren, notariskantoren, agrarische bedrijfsadviseurs enz.

De algemene landbouwers, zoals *De Boerderij*, *Agrarisch Dagblad*, *Nieuwe Oogst*, *Agrocount*, besteedt uiteraard ook aandacht aan agrarisch recht, meestal met het oog op de praktische consequenties. Meestal zijn deze stukken betrekkelijk oppervlakkig en er staan nogal eens fouten in. Wel is men meestal erg actueel. *Het Agrarisch Dagblad* maakt bijvoorbeeld heel snel melding van nieuwe ontwikkelingen in Den Haag en signaleert ook nieuwe rechtspraak met grote alertheid.

Boeken

Het is misschien ouderwets, maar ook via boeken kan kennis worden overgedragen. Op het terrein van het agrarisch recht zijn boeken tamelijk schaars. Er is een *Inleiding agrarisch recht* (die nodig geactualiseerd moet worden), er zijn verschillende losbladige wetgevingscommentaren, zoals ten aanzien van de Pachtwet en de Landinrichtingswet. Deze losbladigen worden langzaam, bijvoorbeeld door Kluwer, omgezet in on-line databanken. Over deelgebieden zijn ook nog wel wat echte boeken te vinden. De pacht is onderwerp van verschillende boeken, waaronder dat van Snijders in de Asser-serie.¹ Ook over Food Law zijn de laatste jaren enkele uitgaven verschenen. Als we naar andere rechtsgebieden omzien dan treffen we ook nog wel het een en ander; er zijn bijvoorbeeld nogal wat handboeken over het milieurecht. Veelal wordt daarin dan summier aandacht besteed aan agrarisch-rechtelijke onderwerpen. Datzelfde geldt voor bouwrecht, waterrecht e.d.

Financiële aspecten

Ik besteed tenslotte enige aandacht aan de financiële aspecten van kennisoverdracht. Goede informatie kost geld, kwaliteit is duur. Men kan het niet om draaien: wat goedkoop is deugt niet. Als we de bovengenoemde methoden van kennisoverdracht langslopen ontstaat het volgende beeld.

Juridische boeken zijn wel duur, maar in vergelijking met het buitenland zelfs nog relatief goedkoop. De uitgevers kunnen toch een behoorlijke marge realiseren doordat de schrijvers uiterst karig worden betaald. Er zijn initiatieven om dit

¹ G.M.F. Snijder, *Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Deel II Pacht* (Deventer 2001)

gegeven te doorbreken. De oplagen van boeken over agrarisch recht – en dat geldt trouwens ook voor het *Tijdschrift voor Agrarisch Recht* – zullen zeker niet toenemen. In de juridische wereld kan een trend naar concentratie en specialisatie worden onderkend. Niet alle notarissen doen nog langer agrarische zaken; de kennis terzake wordt geconcentreerd. Dat geldt ook voor accountants en andere adviseurs. Dat betekent dat de boeken en de tijdschriften duurder zullen worden.

Dat zal zeker ook gelden voor vakbladen en nieuwsbrieven die door onafhankelijke redacties worden gemaakt. Nieuwsbrieven van bedrijven zijn meestal gratis voor hun klanten, maar indirect betaalt men er natuurlijk toch wel voor (via de tarieven van dienstverlening).



De politiek en juridische besluitvorming over de landbouw verplaatst zich sinds 1958 steeds meer naar Brussel (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

De service van de overheid is gratis (of wordt via de belastingen afgerekend). Belangrijke primaire bronnen zoals kamerstukken, Staatsbladen en – couranten, geldende wetgeving en rechtspraak zijn ontsloten via internet en gratis te raadplegen. Vroeger moest men daarvoor een kostbaar abonnement nemen bij de SDU. Hierboven zijn genoemd het LNV-Loket en Infomil, beide waardevolle databanken met informatie.

Over de prijs van regulier onderwijs valt hier niet veel te zeggen. Ik volsta met de vermelding dat beide bijzondere hoogleraren agrarisch recht, zowel in Groningen als in Nijmegen, een vergoeding ontvangen. Nijmegen betaalt die

vergoeding zelf, Groningen heeft daarvoor een sponsor weten aan te trekken. Tegen een geringe vergoeding is het mogelijk – althans in Groningen – dat buitenstaanders (niet studenten) de colleges volgen. Bij de colleges agrarisch recht komt dat regelmatig voor.

Cursussen over landbouw zijn voor boeren meestal gratis. De kosten van bijeenkomsten worden gedragen door organisatoren als LTO, veevoerbedrijven, banken, verzekeraars, accountantskantoren e.d. Cursussen op onderwijs-commerciële basis voor boeren zijn er misschien wel, maar niet op het terrein van het agrarisch recht. Als boeren zelf iets organiseren is het goedkoop: schrijver dezes neemt genoeg met een mandje met regionale producten.

In de cursussen en publicaties voor de juristen (advocaten, notarissen) en de ‘halve’ juristen (makelaars, bedrijfsadviseurs etc) gaat het meeste geld om. Cursusprijzen variëren nogal; voor een goede bijeenkomst van een dag kan men prijzen tussen € 400 en € 1.200 per persoon aantreffen. Op dit terrein zijn ook verreweg de meeste aanbieders actief.

Slot

De kennisoverdracht op het terrein van het agrarisch recht betreft verschillende doelgroepen en wordt verzorgd door verschillende aanbieders. In vrijwel alle gevallen gaat het om door de markt bepaalde vraag en aanbod, met bijbehorende prijsvorming. De kwaliteit van de informatie is niet altijd gegarandeerd. Niet iedereen heeft ook behoefte aan de hoogste kwaliteit. In het algemeen kan men toch vrij gemakkelijk de voor de vakuitoefening benodigde kennis verwerven, of het nu gaat om boeren, adviseurs of juristen.